

O JEZIČKOM SLOJU KNJIŽEVNOG DELA

radivoje mikić

Knjiga Novice Petkovića *Jezik u književnom delu* prvi je po-kušaj u nas da se na ispitivanje jezičkog sloja književnog dela izvesna teorijska i metodološka saznanja koja je u primenu nauku unela ruska lingvističko-knjjiževnoteorijska grupa OPOJAZ. Ova lingvističko-knjjiževnoteorijska škola je svojim neposrednim zadatkom smatrala potrebu da se u pojedina osnovna pitanja proučavanje književnog dela unese više metodološke strogosti i teorijske doslednosti. Nastojanje članova OPOJAZ-a nastavljala su se na već postojeću teorijsku tradiciju (Humbolt, Potebnja, Veselovski), ali su, istovremeno, bila i prethodnica novih usmerenja lingvističke i književnoteorijske misli.

Da bi što jasnije odredio mesto i ulogu OPOJAZ-a u razvoju savremene teorijske misli, Novica Petković je nastojao najpre prikazati kulturnoistorijsku situaciju koja prethodi OPOJAZ-u, a zatim da prikaže u kakav se kulturno-istorijski kontekst uključio OPOJAZ, koja su se teorijska shvatanja oformljivala paralelno s njim i kako su se modifikovali ili osnaživali neki njegovi smerovi.

Za kulturnoistorijski kontekst u kojem se pojavio OPOJAZ karakteristične su tri stvari: a) teorijske inovacije u lingvistici, b) nove pesničke škole (futurizam, kubofuturizam, akmeizam) koje su donele nov odnos prema jeziku i nov način strukturacije poetskog govora, c) zajedničko traganje lingvistike i poetike za odgovorima na neka osnovna pitanja. Ove činjenice su najpre sudnije odredile kulturnoistorijski »lik« trenutka u kojem se pojavio OPOJAZ. Ali uzroke pojave OPOJAZ-a treba tražiti na drugoj strani, u stanju u kojem se nalazila poetika koja je tek počela da se oslobađa istoričističke, genetičke usmerenosti a još ne uspevši da na zadovoljavajući način definiše i izdvoji objekt izučavanja.

U to vreme u poetici nije postojala jasna oformljena svest o tome što je književno u književnoj umetnosti, ni na koji način treba prići deskripciji književnog u književnoj umetnosti. Književnost je, najčešće, tumačena »prevođenjem« na funkcije drugih redova i nizova u sistemu kulture (psihologije, sociologije, filozofije, itd.). Zbog toga je sve naglašenija potreba da se što jačnije i teorijski preciznije definije differentia specifica književnosti.

Međutim, ova potreba je, na svu sreću proučavalaca književnosti, korespondirala s teorijskim usponom i povećanjem metodološke strogosti u lingvistici. Sosirovo zasnivanje pojma jezika kao sistema znakova, razgraničavanje drugih aspekata jezičkog fenomena (sinhronija/dijahronija, sintagmatika/paradigmatika, itd.) izvršilo je veliki uticaj i na teorijsku stranu proučavanja jezičkog fenomena, ali i na stvaranje metajezika za deskripciju svakog pojedinačnog fenomena u jezičkom sistemu.

Veliki uticaj je vršila i sistematski tek zasnovana fonologija. Pod uticajem novih saznanja u lingvistici začinju se novi teorijski interes i otpočinje prodor lingvistike na izvanjezičke (u užem smislu) prostore. Lingvisti su se, pak, zainteresovali i za različite upotrebe i funkcije jezika. Tako se izvestan broj lin-

gistica počeo zanimati i za probleme poetskog diskursa, kao osobitog načina uobličavanja i prenošenja poruke. I proučavaoci književnosti su napravili odlučan korak u približavanju nekim specifično lingvističkim teorijama i saznanjima, a posebno načinima i postupcima izdvajanja i deskripcije ispitivanog fenomena.

Na taj način su se u okviru OPOJAZ-a lingvisti i teoretičari književnosti našli prvi put zajedno i otpočeli metodološki, strože i teorijski adekvatnije i doslednije izučavanje književnosti. Tako su se, i to Novica Petković posebno ističe, prvi put našli na istom poslu ranije strogo razdvojeni istraživači. Međutim, ovakvo zajedništvo, pored drugih, nosi i opasnost redukcionizma. On je moguć, pre svega, u shvatanju da je jezik — najspecifičniji u književnom delu i da je umetničko u književnosti isključivo jezičko, utemeljeno u načinu i postupku jezičke organizacije književnog teksta (redukcionizam se pomalja iz nekih stavova Romana Jakobsona).

Međutim, opasnost od prevage redukcionizma je izbegнутa, jezički sloj je samo jedan od slojeva književnog teksta. Stoga svodeći razmatranje ovog problema Novica Petković kaže: »Ako lingvistika ima svoj predmet u načinu postojanja i funkcionisanja jezičkog sistema, onda principijelno ne može obuhvatiti i književni tekst kao strukturu koja se ostvaruje na višem nivou; tj. kao predmet koji jezički tekst poseduje samo kao jedan od svojih planova« (str. 9).

Književno delo je uvek više od prostog zbiru svojih čisto jezičkih aspekata. U pokušaju da što bolje odredi pojам redukcionizma i pokaže kako on nije imao značnije »utočište« u shvatanjima članova grupe, Novica Petković je »izašao« s područja OPOJAZ-a i obratio se za pomoć nekim stavovima fenomenologa koji su, zahvaljujući pre svega Ingardenu, imali jasniji odnos prema ovome problemu.

Time je, unekoliko, neadekvatno prikazana doktrina članova OPOJAZ-a, jer oni nisu s takvom preciznošću i jasnošću kao fenomenolozi (u prvom redu Ingarden) izdvajali jezički od ostalih slojeva književnog teksta. Novica Petković je, jednom reči, u teorijski sistem OPOJAZ-a naknadno »uveo distinkciju koja u njemu nije izvorno postojala, jer su članovi grupe više izučavali postupke jezičke organizacije književnog teksta, a veoma malo, ili nimalo nisu posvećivali pažnju izdvajajušu slojeva u tekstu. Stoga se može reći da su članovi OPOJAZ-a književni tekst posmatrali kao monolitnu tvorevinu, a da Ingardenova teorija slojeva već prevazilazi takvo stanovište.

Da članovi OPOJAZ-a ne izdvoje jezički od ostalih slojeva književnog teksta svakako su uticale poetske »prakse« i postupci kubofuturista i akmeista koji su revolucionisali pesnički jezik i u svojim programskim tekstovima pokušavali to i da motivišu. Oni su nastojali svoje pesničke tekstove oblikovati tako da jezik postane »osetan«, da sam svojom strukturom postane izvor informacija jedinicama svih nivoa. Na taj način je u pesničkim tekstovima postepeno ukidano upućivanje na izvanjezičku stvarnost i jezički znak je reprezentovao sam sebe.

Da bi se ukinulo upućivanje na izvanjezičku stvarnost, obavljanji su najrazličitiji eksperimenti. Razarane su fonološka i morfološka struktura znakova, uz samo delimično poštovanje distribucionih polja pojedinih jezičkih fenomena. Fonemske sekvence su, ponekad, raspoređivane na nov način, davane su nove kombinacije morfema, a sve s ciljem da se ukinе referencijalnost jezičkog znaka, da se značenje pesničkog teksta zaustavi u čisto jezičkoj sferi, a ne da »sklizne« u izvanjezičku. Upravo ovim karakteristikama u svom postupku ruski pesnici s početkom veka ostvarili su poetski prevrat na fonu simbolističke tradicije. Novica Petković je naročito nastojao pokazati kako svi ovi eksperimenti i inovacije poetskih postupaka imaju za cilj da značenje pesničkog teksta »zadrže« u samom jeziku, u odnosima i kombinacijama jezičkih jedinica.

Postupci jezičke organizacije pesničkog teksta na potpuno novo mesto postavili su i namenili novu funkciju jezičkom značku. Jezički znaci postaju izvor poetske informacije, nisu više samo sredstvo za upućivanje na izvanjezički svet. Ove nove pesničke »prakse« bile su i izuzetno dragocene za zasnavanje novih saznanja o poetskom diskursu. U tom smislu posebno su zanimljivi neki smerovi u teorijskom mišljenju Viktora Šklovskog.

Na iskustvima koja su donele nove pesničke prakse, Šklovski je bez većih teškoća mogao da formulise svoje osnovne postavke o poetskom diskursu. Naime, poetske prakse, koje su strogost organizacije provodile sve do distribucije pojedinih fenomena, s fonološkog nivoa su veoma lako mogle da iniciraju shvatanje o zakоčenom i deformisanom govornom nizu. Pesnici navedenih škola (futuristi, kubofuturisti, akmeisti) nastojali su da na svim jezičkim nivoima maksimalno strogo organizuju svoje tekstove.

Ovakvo usmerenje u organizaciji pesničkih tekstova naročito je »naglašavalo« ulogu pojedinih jezičkih nivoa u konstituisanju teksta koji treba (jezički nivo) da bude značajan izvor poetske informacije. Međutim, pred Šklovskim i drugim teoretičarima OPOJAZ-a nije stajao samo zadatak uvođenja novih teorijskih postavki, oni su morali da se osvrnu i na deo teorijskog na-

sleđa. Tako je Šklovski polemisao s Potebnijanskim tradicijom koja je umetnost (pesničku posebno, shvatala kao mišljenje u slikama. U Potebnjinom shvatanju pesničke umetnosti centralno mesto je zauzela slika kao čulno-predstavni entitet koji upućuje na izvanjezičku stvarnost.

Nove poetske prakse su manje pažnje poklanjale semantički, a više sintaksičkom aspektu teksta (odnosima jezičkih znakova). Može se reći da je za njih bilo karakteristično naglašavanje sintaksičkog (u semiotičkom smislu) aspekta na štetu semantičkog, odnosno akcenat pri oblikovanju poetskog teksta je stavljan na selekciju i distribuciju jezičkih jedinica. Stoga je Šklovskom neukoliko bilo olakšano suprotstavljanje potebnijanskoj tradiciji shvatanja poetskog diskursa kao mišljenje u slikama.

Šklovski je naročito nastojao da definiše poetski diskurs kao diskurs u kojem je naglasak na konstrukciji, na konstruktivnim postupcima. I upravo su se iz ovakvog shvatanja prirode poetskog diskursa začele osnovne distinkcije između poetskog i nepoetskog diskursa. Poetski diskurs se ne odlikuje samo osetnošću, naglašenošću konstruktivnog momenta, već i složenošću i strogošću organizacije što nije karakteristično za druge tipove diskursa.

Poetski diskurs je uvek veoma strogo organizovan, selekcija i distribucija jezičkih jedinica je tako provedena da u tekstu postaju naročito značajne veze i odnosi jezičkih jedinica koje, ne samo da prenose, već i stvaraju poetsku informaciju. U poetskom diskursu je strogost organizacije do te mere aktivirala sve relevantna obeležja svake jezičke jedinice da je više nego u drugim tipovima diskursa smanjena količina redundancije.

U poetskom diskursu je jezički znak postavljen u tako složeno izgrađen kontekst da sve više slabiji njegov odnos prema vanjezičkoj stvarnosti koju denotira, a postaje sve značajniji odnos prema jezičkim znacima koji ga okružuju. Na taj način je postao naročito važan i naglašen odnos među jezičkim znacima. U oblikovanju jedinica poetskog diskursa svakako da je veoma važan sam taj postupak oblikovanja, kao način da se u jezičkoj strukturi realizuje jedan estetski »projekat«, jedna autorska namera.

Književni postupak je, dakle, način na koji se organizuje jezički tekst, način na koji se vrši selekcija jezičkih jedinica i način na koji se one usaglašavaju s određenom autorskom intencijom. Postupci nikad, ni u sinhronijskoj ni u dijahrenijskoj perspektivi, nisu izolovani, nisu bez »dodira«. Postupci »žive«, stupaju u određene odnose, troše se i kanonizuju, sменjuju jedni druge. Kada se jedan književni postupak kanonizuje i iscrpi svoje mogućnosti za oblikovanje poetskog diskursa (koji bi se na fonu određene tradicije osećao kao nov) dolazi do zamene novim postupkom.

»Istrošenost« postupka postaje očigledna kroz parodijsku razgradnju — kad parodija ima za cilj da elemente jednog postupka dovede u maksimalnu vrednosnu koliziju s određenom humorno-ironično obojenom porukom. Parodija, u stvari, razgradiće određeni postupak na taj način što krajnje opozitno postavlja plan izraza i plan sadržaja.

Kroz parodiju se, dakle, najbolje može videti »istrošenost« i kanonizovanost jednog umetničkog postupka. Novica Petković je u svojoj studiji posvetio dosta pažnje i odnosu poetskog diskursa prema jezičkomu sistemu kao kôdu koji može imati neograničen broj individualnih realizacija. Jezik kao kôd uvek ima dinamičku prirodu i samo jedno njegovo obeležje je stalno: kodovno-sistemska priroda. I svaki pojedinačni jezički znak ima dinamičku prirodu, jer se u njemu stalno menjaju odnosi između dva aspekta: kodovno-sistemskog i govorno-varijativnog.

U poetskom diskursu dolazi možda ponajviše do izražaja dinamička priroda jezičkog znaka jer su oni tu podvrgnuti i osobitoj selekciji i strukturaciji, a složenost i strogošć organizacije zahtevaju da se u svakom jezičkom znaku otkrivaju sva relevantna obeležja. Posebno je u tom smislu interesantan stih kao jedinica poetskog diskursa. Stih, sa svojim obeležjima (ritam, metar, fonemska konfiguracija), je jedinica poetskog diskursa u kojoj se najbolje vidi kako organizacija diskursa »seče« i razrušava automatizaciju govornog niza.

Način organizacije poetskog diskursa i stiha kao jedinice tog diskursa takav je da složenošć i strogošć, a posebno selekcijom i distribucijom pojedinih jezičkih jedinica i njihovih obeležja, direktno oponira govornom nizu. Poetski diskurs i govorni niz nisu bliski ni po osnovnim funkcijama koje »opslužuju«. Govorni niz se ne odlikuje strogošć organizacije, posebno s obzirom na metričku i ritmičku obeležja koja su u njemu neutralizovana i samo u izuzetnim slučajevima se javljaju kao relevantna.

Za stih, pak, ova obeležja ne samo da su relevantna već bi njihovo odsustvo razorilo opoziciju između stiha (kao naročito organizovanog, deformisanog govornog niza) i govornog niza. Rimet i metar su, između ostalog, faktori koji uslovjavaju otežavanje i produžavanje percepcije, zahvaljujući njima jezički znaci u stihu počinju da sugerisu određene (semantičke) sadržaje, a ne da ih neposredno denotiraju. Želeći da što preciznije odredi stih kao jedinicu poetskog diskursa, Novica Petković daje sledeću njegovu definiciju: »Stih nije ni metrički ni jezički niz, nego ritmičko-sintaksička jedinica: sintaksa govornog niza se prilago-

dila njegovoj konstrukciji, a zadata ritmička shema je izmenjena utoliko što je ostvaruju reči koje su povezane ne samo po ritmičkom nego i po semantičkom principu« (str. 298).

Članovi OPOJAZ-a su, naglašavajući posebno proces organizovanja književnog dela, došli do shvatanja o dinamičkoj prirodi strukture književnog dela. Shvatanje književnog dela kao dinamičke celine veoma je važno za čitav niz pravaca savremene teorijske misli. Ono proističe iz činjenice da su u procesu oblikovanja dela jezički elementi dovedeni u nov hijerarhijski redak koji je »pomerio« akcente s jednih obeležja jezičkog znaka na druga.

Na taj način u jezičkom znaku se menja hijerarhija obeležja, a ta promena se proteže i na više nivoa i jedinice poetskog diskursa. Sledeci odredbe o dinamičkom ustrojstvu strukture književnog dela dolazimo do shvatanja da poetsko značenje nastaje projektovanjem obeležja jednog jezičkog sloja na druge. Tako se, u stvari, jezički slojevi u književnom delu »prožimaju« i prepliću, stupaju u krajnje složene hijerarhijske odnose.

Iz teorije OPOJAZ-a o književnom delu kao složeno organizovanju i dinamičkoj celini, savremena sovjetska struktorno-semiotska škola dobila je niz izvandredno podsticajnih postavki. Nekim postavkama članova OPOJAZ-a je i inicirano shvatanje književnosti kao specifičnog modelativnog sistema. U književnom delu se modeluju izabrane informacije (sadržaji). Književna forma se, u stvari, i rađa iz modelativnog postupka — kako se sменjuju postupci i načini modelovanja tako se menja i evoluiru u književnu formu.

Književnost uvek podrazumeva izvesnu tradiciju oblika, te se modelovanje uvek provodi u odnosu na tu tradiciju kao fon. Književnost je, kao i umetnost uopšte, modelativni sistem s uslovnim i izmenjivim kodom. Književni sistem koji prati ovaj kôd sa skupom potkodova uvek se odlikuje određenom dinamikom.

Shvatanje književnosti kao modelativnog sistema prevazilazi i dopunjuje prvo bitno čisto sintaksičko stanovište u teoriji poetskog diskursa, koje je bilo pomerilo akcenat na sintaksiku jezičkih znakova, a na štetu semantičkog ispeka. Određenjem književnosti kao modelativnog sistema prevaziđen je taj aspekt teorije OPOJAZ-a, jer u novoj odredbi akcenat je na modelovanju sadržine (poruka, informacija).

I tek u onoj meri u kojoj su odnosi jezičkih znakova važni za ubličavanje i prenošenje određene informacije, oni zadobijaju mesta u analizi književne tvorevine. Teorija i konkretna proučavanja književnih dela, koja su izvršili članovi OPOJAZ-a, omogućila su da se shvati i objasni priroda tropa u poetskom diskursu. Novica Petković je u svojoj studiji, prilikom određivanja prirode tropa, koristio u znatnoj meri iskustva fenomenološke škole.

Zbog toga, sledeći neka saznanja poteckla iz fenomenologije, Novica Petković određuje trope u poetskom diskursu kao prazne skupove, koristeći se pritom jednim pojmom iz matematičke logike. Prazan skup je skup u kojem nema nijednog realnog elemenata. U tropima i poetskim figurama izvršeno je specifično »spajanje« i kombinovanje aspeka jezičkog znaka. U tropu je ukrštena oznaka iz jednog jezičkog znaka sa označenim iz drugog.

Na taj način nastaje književni predmet, odnosno jezički znak koji se može odrediti kao prazan skup, jer predmetno-iskustveni svet ne sadrži tako nešto (uzmimo primere koje Novica Petković navodi: »barke sna« (J. Dučić), »pšenica selica« (V. Pop)). Književni premnet je moguć na nivou jezičke sintagmatike, ukrštanja obeležja i aspeka jezičkih znakova. Klasična distinkcija i podela poetskog diskursa na poeziju i prozu, gledano s ovog aspeka, ne izgleda mnogo opravданo.

Nema bitne, generičke razlike između poezije i proze, jer se i u jednoj i u drugoj konstituiše (pomoću jezika) književni predmet prema pravilima određenog stilsko-jezičkog koda (odnosno potkoda). To znači da stilsko-jezički kodovi uslovjavaju različite načine i postupke u organizaciji/oblikovanju ovih podvrsta poetskog diskursa.

To bi bili samo neki aspekti problematike koju razmatra Novica Petković u svojoj knjizi *Jezik u književnom delu*. Mada je on uže odredio knjigu kao varijacije na teme OPOJAZ-a, može se slobodno reći da ona korespondira i u svoj horizont uključuje i druge škole književnoteorijskog i lingvističkog mišljenja i da svoje zaključke i premise postulira na veoma širokim osnova-ma savremenog teorijskog mišljenja.

Mora se, doduše, priznati da metodološka »neujednačenost« predstavlja priličnu smetnju za prihvatanje nekih Petkovićevih zaključaka. On se, veoma često, služi »prepletom« različitih terminoloških žargona/metajeziku koji ne uspostavljaju i ne podrazumevaju isto područje važenja pojedinih pojmoveva (sloj u fenomenološkoj i nivo u strukturalističkoj teoriji ne »pokriva« istu stvar). Analize izvedene bez korišćenja potrebnih terminoloških distinkcija mogu uneti zbrke u razumevanje određene problematike.

I pored naznačenog nedostatka, knjiga Novice Petkovića ne samo da dobro ukazuje na doprinos OPOJAZ-a savremenom teorijskom mišljenju i na trajnost pojedinih postavki iz teorije opojazovaca, nego istovremeno pokazuje i kako je od ove grupe vodio put do savremenih struktorno-semiotskih proučavanja književnosti. Ne treba napominjati kako su u nas retke knjige s ovako značajnim doprinosom lingvističko-knjjiževnoteorijskoj problematiki.